

Блинова, О. Є. Поняття стереотипу у просторі наукових категорій [Текст] / О. Є. Блинова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія. «Психологічні науки» : зб. наук. праць. – Херсон : Гельветика, 2014. – Вип.1. Том 2. – С. 7-11.

УДК 159.922

ПОНЯТТЯ «СТЕРЕОТИПУ» У ПРОСТОРИ НАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ

Блинова О.Є., доктор психол. наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології

Херсонський державний університет

В статті окреслюються смислові межі поняття «стереотип», визначено особливості феномену, який описується цим поняттям. Здійснено порівняльний аналіз понять, що позначають сталі, повторювані форми поведінки, а саме, «кліше», «стандарт», «зразок», «ритуал», «соціальна норма». Розглянуто негативні та позитивні властивості стереотипу.

Ключові слова: *стереотип, соціальний стереотип, кліше, стандарт, зразок, ритуал, соціальна норма.*

В статье обозначены смысловые границы понятия «стереотип», определены особенности феномена, описываемого этим понятием. Проведен сравнительный анализ понятий, обозначающих устойчивые, повторяющиеся формы поведения: «клише», «стандарт», «образец», «ритуал», «социальная норма». Рассмотрены негативные и позитивные свойства стереотипа.

Ключевые слова: *стереотип, социальный стереотип, клише, стандарт, образец, ритуал, социальная норма.*

Blynova O.Ye. THE CONCEPT OF «STEREOTYPE» IN SPACE RESEARCH CATEGORIES

The article marked the semantic boundaries of the concept «stereotype», defined features of the phenomenon described by this concept. A comparative analysis of concepts denoting stable, repetitive behaviors, «cliché», «standard», «sample», «ritual», «social norm». Considered negative and positive properties of the stereotype.

Keywords: stereotype, social stereotype, a cliché, a standard sample, ritual, social norm

Феномен стереотипу привертає увагу вже майже століття. Визнано, що поняття «стереотип» (від греч. *stereós* твердий и *týpos* відбиток) веде початок свого застосування з типографської справи, де воно позначало металеву або пластмасову пластину, що застосовувалась для друкування багатотиражних видань. Тобто у суспільній сфері, у соціальних науках ми маємо справу з метафорою повторюваності, шаблонності, стандартності, з чимось загальновідомим. Зрозуміло, що ці феномени в соціології, політології, психології, журналістиці мають свій специфічний контекст, але цікавим є їх витоки та спільне походження.

Загальний огляд літератури в різних галузях суспільствознавства та людинознавства надає підстави для висновку, що незважаючи на досить численні публікації щодо стереотипу та стереотипізації, поки немає чіткого узгодженого розуміння сутності цього поняття, у свою чергу, це може ускладнювати взаємодію фахівців, які оперують цією дефініцією, «вбудовуючи» її у свій контекст [1]. Наприклад, у «Словнику психолога-практика» для визначення стереотипу навіть не обрано родову категорію, тобто не зовсім зрозуміло, до якого класу понять маємо його віднести: «Стереотип – щось, що повторюється у незмінному вигляді, шаблон дії, поведінки та ін., застосовується без роздумів, рефлексії, навіть неусвідомлено. Характерною рисою стереотипу є стійкість» [11].

Вважаємо доцільним проаналізувати місце та взаємозв'язки поняття «стереотип» з іншими категоріями задля більш чіткого описання його феноменології.

Метою є аналіз значення поняття «стереотип» у просторі інших наукових категорій, що описують сталі форми поведінки та оцінювання.

Майже всі визначення стереотипу тим чи іншим чином стосуються сфери соціальної взаємодії людей, оскільки люди сприймають, оцінюють і поводяться

у соціальному середовищі у такий спосіб, щоб не розглядати кожен ситуацію взаємодії як принципово нову. «Стереотип – жорстке, часто спрощене уявлення про конкретну групу або категорію людей. Оскільки ми взагалі схильні до спрощень, то формуємо стереотипи для більшої передбачуваності поведінки інших людей. Ці стереотипи часто мають негативну природу та засновані на упередженнях та дискримінації. Стереотипи не обов'язково є хибними; звичайно вони містять певне «зерно істини». Стереотипи можуть змінюватися з часом, але їх носіям часто буває складно позбавитися від засвоєних уявлень» [9].

Звернемося до словників, які пропонують синоніми для поняття «стереотип» – кліше, стандарт, трафарет, шаблон, та спробуємо проаналізувати спільне та відмінне, звертаючи увагу на те, що стереотип розуміють як постійний сталий зразок чого-небудь,

«Кліше» у переносному значенні слова застосовується у лінгвістиці як «шаблонна фраза», «мовленнєвий штамп», «утертий вислів» тощо, а крім того, це поверхові способи поведінки, тобто такі, що не мають індивідуальних, оригінальних особливостей, а притаманні типовим повторюваним ситуаціям. Далі – поняття «стандарт»: зразок, еталон, модель, що беруться за вихідні для співставлення з ними інших подібних об'єктів; це щось шаблонне, яке не містить у собі нічого творчого, оригінального, самобутнього [11].

Поняття «зразок» (англ. pattern) зустрічається майже у всіх науках та, відповідно, у фахових словниках. Нас цікавить контекст його використання саме у суспільних науках. Філософія трактує «зразок» як стійке уявлення про те, яким має бути розглядуваний об'єкт [8]. При цьому слід розрізняти «зразки дій», або ідеали, та «зразки речей», або стандарти. Наслідування зразка, імітація чужої поведінки може бути спонтанною, такий тип поведінки має велике значення у соціальному житті. Повторювання одного і того ж типу поведінки, що прийнятий за зразок у даному суспільстві, не потребує обґрунтування, оскільки у спільноті зразок має певний авторитет і престиж.

Проте, не для всіх типів поведінки існують зразки, так само, як не для всіх речей існують стандарти. Ідеал і стандарти складаються у процесі людської діяльності та є своєрідними висновками із неї, що стосуються лише тих об'єктів, які залучаються у діяльність постійно і регулярно. Для нових форм поведінки та нових видів речей не існує зразків.

Тобто у понятті «зразок» у соціології і психології фіксується стандартизація, повторюваність, організація, орієнтація поведінки, що є характерними для певної культури. Зокрема, наприклад, у гештальт-психології можна зустріти буквально написання цього слова «паттерн» – систематично повторюваний, стійкий елемент (фрагмент) або послідовність елементів (фрагментів) поведінки.

Вважаємо, що безпосередня «пов'язаність» з культурою, стандартність, завдяки повторам дій та поведінкових актів, виникнення саме у процесі діяльності, притаманність значній кількості людей – це спільні ознаки, що поєднують поняття «зразок» та «стереотип».

Здається цікавим прослідкувати особливості застосування слова «звичка» стосовно до людського існування у суспільстві: «звичка» – це дія, яка набула ритуалізованого характеру. При формуванні звички із-за неодноразового виконання певної дії важливе значення має приємний емоційний тон, що безпосередньо пов'язаний власне із процесом виконання, завдяки чого реалізація цього способу поведінки стає потребою [2]. При зіставленні понять «зразок» і «звичка» ми бачимо, крім повторюваності, додавання емоційного компонента, що зближує «звичку» із соціальним стереотипом, в якому більшість дослідників цього феномену відмічає емоційне забарвлення.

Отже, поняття стереотипу є семантично близьким до понять «зразок», «стандарт», «кліше», «паттерн», «шаблон», тобто містить у собі ознаки повторюваності, незмінності, консервативності, стандартності. Мабуть, саме ці характеристики були передумовою того, що стереотип розглядався як виключне негативне явище, що позбавляє людину здатності до самостійного

вільного прийняття рішення, блокує творчість, оригінальність підходу до проблеми і тому, логічним є заклик – «ламати стереотипи».

Характерно, що негативна оцінка феномена стереотипізації доповнювалась визнанням його природного, об'єктивного характеру, усвідомленням того, що заснована на простих психологічних механізмах сприйняття. Сьогодні російські та вітчизняні вчені схильні комплексно досліджувати феномен стереотипізації як об'єктивне явище без надання йому певних оцінок (В.С. Агеєв, Т.В. Васильєва, І.В. Малишева, Т.Г. Стефаненко, Ю.А. Сорокін, В.О. Янчук та інші).

Звернемось до категорії «соціальний стереотип», що вперше до вжитку запровадив У. Ліппман у 1922 р. та розумів під яким упорядковані, схематичні, зумовлені культурою образи світу. Сутнісними ознаками були названі неточність, помилковість, інерційність [7]. Завдяки дослідженням таких зарубіжних вчених, як В. Дуаз, Г. Теджфел, Х. Триандис, Д. Кемпбелл, а також вітчизняних – В. Агеєва, П. Шихирєва, Т. Стефаненко, Н. Русиної та інших значно збагатились уявлення про цей феномен. Зазначається, зокрема, що оскільки в повсякденному житті людина, як правило, не має можливості, часу, повноти інформації для критичного аналізу і самостійного обґрунтування власного уявлення про різноманітні об'єкти соціального середовища, то вона осмислює їх спрощено, стандартно, діє шаблононо, орієнтуючись на принцип «як всі». Такі розхожі уявлення засвоюються на віру і виступають для людини у її стосунках з іншими важливою мотивуючою основою.

Соціальний стереотип – це стандартизований образ або уявлення про соціальне явище, що має емоційне пофарбування та значну стійкість. Виражає звичне ставлення людини до певного явища, яке склалося під впливом соціальних умов і попереднього досвіду; є складовою частиною установки (Енциклопедичний словник).

Наведемо ще приклад визначення цього поняття: «Соціальний стереотип – узагальнена, спрощена та ригідна система уявлень про групи людей, де кожна людина розглядається як носій однакових наборів провідних характеристик, що

приписуються кожному члену даної групи, не зважаючи на його реальні якості» [2]. Стереотипні уявлення про існуючі типи людей мають назву «типаж». У відповідності до соціального стереотипу люди очікують від індивіда певної поведінки, що схожа з рольовою. Основна відмінність соціального стереотипу від поняття «соціальна роль» полягає у тому, що роль містить у собі набір приписів для певної групи осіб, згідно з якими будуються очікування навколишніх людей, а соціальний стереотип передбачає тільки очікування без приписів. В статті І.С. Кона, яка вже стала хрестоматійною, зазначається, що процес стереотипізації є окремим випадком процесу категоризації, тобто сутність застосування соціального стереотипу є підведенням об'єкта під узагальнююче поняття [5] Соціальний стереотип розглядається як різновид буденних понять, має неадекватну міру узагальнення суттєвих ознак об'єкта, їх неповний або надмірний набір. У психологічному словнику А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського стереотип вважається ригідною установкою та, у тому разі, коли вона негативна, він призводить до упереджень. Далі автори статті у словнику доходять висновку, що соціальні стереотипи і є упередженнями, тобто ворожої та негативною установкою на окрему групу людей [6].

Цей підхід до трактування соціального стереотипу як явища, яке треба неодмінно «ламати», виявляється і в іншій довідковій літературі: «Соціальний стереотип – це стандартизований, схематизований, спрощений і сплосчений, як правило емоційно пофарбований образ якого-небудь соціально-політичного об'єкта (явища, процесу), що має значну стійкість, але фіксує у собі лише деякі, іноді несуттєві риси. Іноді визначається як помилкове, ірраціональне, занадто узагальнене уявлення. У ширшому сенсі – це традиційний канон мислення, сприйняття, шаблонна манера поведінки» [4; с.89].

Сучасна гуманітарна наука процес стереотипізації і власне стереотипи трактує більш широко – як механізм спрощення сприйняття суб'єктом не тільки окремих особистостей і груп, але й різних соціальних явищ і процесів узагалі. Так, І.С. Кон пише: «...стереотипізація полягає в тому, що складне

індивідуальне явище механічно підводять під просту загальну формулу або образ, що характеризує (істинно або хибно) клас таких явищ» [5, с. 188].

У соціокультурній традиції для позначення стійких, повторюваних форм поведінки застосовується поняття «ритуал» (від лат. *ritualis* – обрядовий), яке у своїх дефініціях посилається на поняття «стереотип». Отже, у «Філософській енциклопедії» ритуал розглядається як одна із форм символічної дії, яка виражає зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин та цінностей і позбавлена утилітарного або самоцінного значення.

В енциклопедії «Символи, знаки, емблеми» ритуал напряму позначається як «стереотипна послідовність дій, що виконуються у певних обставинах» [10]. Близьким до цього є визначення із «Великого психологічного словника»: «Ритуал – це усталена, традиційно здійснювана людьми релігійна або світська церемонія; в психоаналізі – стереотипна послідовність дій людини, нав'язливе повторення одних і тих самих форм поведінки» [2]. І нарешті, «1. Ритуал – це будь-яка послідовність дій або моделей поведінки, що є високо стилізованою, ригідною і стереотипною; 2. Ритуал – це культурно або соціально стандартизований набір дій, що визначається традицією (релігійною, магічною або націоналістичною) і майже не змінюється» [8].

Отже, ми бачимо ту ж прив'язку к незмінності, повторюваності, ригідності, що знов таки провокує на суто негативну оцінку стереотипних дій. Проте, як показали численні дослідження сучасних науковців (В.С. Агеев, Р.Ф. Баязитов, Г.О. Берулава, Л. Боровська, А.В. Жук, Н.В. Михальчук, Л. Потапенко, О.М. Шерман, О. Химович та ін.), стереотип у суспільстві виконує і позитивні функції.

У наукових поглядах на роль стереотипів у функціонуванні свідомості людини можна виокремити дві позиції. З одного боку, стереотип характеризується ригідністю і консервативністю, має емоційну складову, може провокувати упередження стосовно представників інших груп, блокує творче мислення. З іншого боку, стереотипи спрощують етапи прийняття рішень,

забезпечують послідовність передачі знань і соціального досвіду, таким чином виконують адаптивну функцію.

Позитивні властивості стереотипізації полягають у тому, що в ситуаціях та явищах, які мають тенденцію до повторювання, модель стереотипної поведінки легко спрацьовує у нових умовах. Автоматизація навичок надає можливість більш ефективно концентруватися на ситуативних вимогах, що значною мірою підвищує продуктивність рішень. Недоліки стереотипізації полягають у тому, що вона створює у свідомості індивіда стійкі структури, які складно зруйнувати, оскільки вони достатньою мірою відпрацьовані, стають консервативними і не завжди адекватними.

Дійсно, стереотипи мають певне значення для розвитку суспільства. Вони забезпечують стабільність, визначеність і швидкість реагування. Шаблон у діяльності, мисленні та оцінці є результатом досвіду, багаторазового повторення, такого розвитку, яке веде до стабільності та асоціюється з чимось незмінним і стабільним. Тобто у стереотипі відображається той досвід, який виправдовує себе у часі, є перевіреним та надійним.

У програмі розвитку особистості вже відбувся певний відбір тих варіантів, які дають позитивні результати, тому наявність соціальних стереотипів зменшує ймовірність отримання негативних наслідків у процесі реалізації потреби розвитку.

Таким чином, соціальні стереотипи відіграють важливу роль у процесі пізнання і розвитку, підтримання цілісності соціальної системи, створюють умови для ідентифікації та самореалізації. Якщо б в індивіда не було стереотипних уявлень, то йому довелося б детально інтерпретувати кожний новий факт, явище, що значно уповільнило суспільні перетворення та процес набуття нового досвіду.

У межах когнітивного підходу до вивчення стереотипів існує точка зору, згідно з якою, стереотип є результатом «роботи» когнітивних процесів індивіда, природа стереотипу – раціональна, його основні характеристики – генералізованість, схематичність, емоційна складова, стійкість.

Можна виокремити функції стереотипу: 1) когнітивна – формування картини світу; 2) захисна – збереження цієї картини світу. Спрощуючи світ до рівня схем, людина створює свій власний світ – світ уявлень та стереотипів (і він може бути вельми далеким від реального світу). Більшість людей вважає абсолютно зрозумілим і логічним, що всі люди думають однаково, що дії кожної людини відповідають очікуванням інших людей, такі уявлення підтримуються груповими нормами (віковими, гендерними, професійними, етнічними тощо).

Категорію «соціальна норма» найбільш широко застосовують в суспільствознавчих науках, під якою розуміють історично сформовані або встановлені певним чином зразки діяльності, дотримання яких є для індивіда і групи необхідною умовою їхнього підпорядкування певному соціальному цілому. Норми обмежують можливі варіанти поведінки в повторюваних, типових ситуаціях і тим самим забезпечують співіснування і взаємодію людей у певному соціумі. На відміну від стереотипів норми вказують спосіб, порядок дії окремо від самої дії і служать для нього орієнтиром і зразком [12], тобто стереотип поведінки можна вважати механізмом об'єктивації норми.

Люди вірять в те, що вони колись прийняли, до чого звикли, у чому зацікавлені, щоб не руйнувати свою модель світу. М.В. Бутиріна, досліджуючи стереотипи масової свідомості, зауважує: «З погляду медіакритики можна говорити про деструктивні наслідки медійної стереотипізації. Адже, стереотипи, що є підвалинами норм соціального сприйняття, позбавляють людину свободи вибору рішень, емоцій, думок, поведінки [3; с.11].

Якщо людина не бере до уваги певні норми, установки, правила, вона протиставляє себе певній групі людей, тобто змушена самотійно шукати відповіді на життєві питання, самотійно приймати рішення та брати на себе відповідальність за наслідки цих рішень. Саме у цьому полягають суб'єктивні труднощі подолання стереотипів як логічних бар'єрів. Одне із найбільших упереджень людини – це упередження проти змін. Це пояснюється тим, що кожна новизна вимагає додаткових витрат часу та сил на пристосування,

змушує переглядати сталу систему знань, цінностей та співвідносити з вимогами діяльності. Тому часто людина ігнорує нову інформацію, зберігаючи безпеку, стабільність і спокій.

Висновки. Сьогодні вже зрозуміло, що у центр дослідницького пошуку має бути поставлена не проблема обґрунтування достовірності стереотипного знання, а спосіб побудови стереотипних конструкцій та ті умови, за яких стереотипи сприймаються як адекватні реальності. Стереотипізація як інструмент породження і розповсюдження неадекватних уявлень є складним соціальним явищем, що може обумовлювати серйозні деструктивні наслідки, напруженість у соціумі. Окреслення смислових меж поняття «стереотип» дає підстави для висновку, що воно має самостійність, є суперечливим за трактуванням, його поглиблений аналіз має принципове значення для вироблення конструктивних засобів взаємодії у соціумі.

Література

1. Блинова О.Є. Особистісні чинники розвитку соціальних стереотипів / О.Є. Блинова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.28. – С. 67-73.
2. Большой психологический словарь. (Психологические энциклопедии) / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 672с.
3. Бутиріна М.В. Стереотип масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі: Монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во Слово, 2009. – 368 с.
4. Глоссарий по политической психологии / Под ред. Д.В. Ольшанского. – М. : РУДН, 2003. – С.89.
5. Кон И.С. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков / И.С. Кон // Новый мир. – 1966. – №9. – С. 187-205.

6. Краткий психологический словарь /Под общей ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского / ред.-составитель Л.А. Карпенко. – М.: Политиздат, 1985. – 431с.
7. Липпман, Уолтер. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В. Барчуновой
Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Институт Фонда
«Общественное мнение», 2004. – 384 с.
8. Новая философская энциклопедия. В 4 томах. – М.: Мысль, 2010. –Т. 3 – 692
с.
9. Психология. А-Я. Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М.:
ФАИР-ПРЕСС. Майк Кордуэлл, 2000. – 448 с.
10. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / авт.-сост. В.Э. Багдасарян, И.Б.
Орлов, В.Л. Телицын; под общ. ред. В.Л. Телицына. – 2-е изд. – М.: ЛОКИД-
ПРЕСС, 2005. – 494, [1] с.
11. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп.
– Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 976 с.
12. Широка С.І. Значення словосполучення «стереотип поведінки» та його
місце в категоріально-поняттєвому полі соціальної філософії / С.І. Широка //
Гуманітарний часопис. – 2007. – №4. – С.104-111.